

UDK: 296 (497.5) (091)
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno: 5. 4. 1995.

Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine

KATRIN BOECKH
Osteuropa Institut, München

Premda jedna od mladih ustanova na području bivše Jugoslavije, zagrebačka se Židovska općina u razdoblju između dva svjetska rata razvila u najbogatiju, a po brojnosti članstva i najjaču zajednicu jugoslavenskoga kraljevstva. (Uoči Drugoga svjetskoga rata živjelo je u Zagrebu više od 12.000 Židova.) To je čudnije što do sada nije bilo nikakvih povijesnih prikaza ove zajednice izuzme li se znanstvena rasprava Gavre Schwarz¹, koja pokriva razdoblje do polovice 19. stoljeća. Podatke o ovoj zajednici u međuraću nalazimo jedino u tadašnjim izdanjima Židovske općine te u židovskim novinama poput, u Zagrebu tiskanog, »Židova«, a koji je temeljem ovoj raspravi.

Emancipacija Židova u Hrvatskoj

O povijesti Židova u Hrvatskoj u prvim stoljećima poslije Krista malo je poznato.³ U izvorima iz 10. stoljeća pojavljuju se najprije imena dvaju židovskih izaslanika, Mara Saula i Mara Josepha, koje je jedan hrvatski kralj poslao kalifu od Cordobe. Na razdoblje između 10. i 15. st. upućuje jedan sudski dokument kojim je osuđen jedan Židov po imenu »Elyas Parvus«. Dakle, prema tomu dokumentu, na prijelazu iz 13. u 14. st. na području između Save i Drave nalazili su se i židovski naseljenici.

U Zagreb, koji 1850. spajanjem Kaptola i Gradeca poprima svoj današnji izgled, mora da su se naselili i Židovi. Naime, u jednoj gradskoj kronici iz 15. st. spominje se »Domus Judaeorum«, pod čim se, zapravo, imala razumijevati sinagoga. Postojanje nekakve zajednice koja je okupljala Židove potvrđuju dokumenti iz 14. i 15. st., dok na postojanje geta ne upućuju nikakvi izvori iz

¹ Gavro Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka*, Zagreb, 1939.

² O židovstvu u Jugoslaviji općenito v. Jakir Eventov, *Istorija Jevreja Jugoslavije*. I: Od davnine do kraja 19. vijeka. Tel Aviv, 1971.; Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Philadelphia, 1979.; Različiti podaci u: *Encyclopaedia Judaica*. Svezak 1–16. Jerusalem, 1971.–1972.

tog doba. Štoviše, stječe se dojam da su Židovi tada živjeli relativno slobodni: njihove kuće nalazile su se i u Gradecu i na Kaptolu, u sudskim su procesima bili ravnopravni, a nisu, kao što je to bio običaj u drugim gradovima, imali od vlasti postavljenog suca isključivo za Židove.

Od druge polovice 15. pa sve do sredine 18. st. jedva da postoje kakvi tragovi o Židovima u Hrvatskoj. Naime, nakon što je dinastija Habsburg stupila 1526. i na ugarsko prijestolje, preuzevši tako vlast i nad Hrvatskom, Beč je u skladu s tadašnjim pokretom protureformacije donio odluku o progonu Židova i zabranio njihovo naseljavanje u gradove. Čini se da ova odluka nije bila dosljedno provođena pa ju je 1729. ponovio i hrvatski Sabor. Iz ovoga se dađe zaključiti da su u međuvremenu Židovi, jamačno trgovci, višekratno pokušavali ovu odluku zaobići.

Zanimljivo je da je početka u Habsburškoj monarhiji Židovima bilo dopušteno baviti se isključivo trgovačkim i novčarskim poslovima, za koje su postojale relativno otvorene tržišne i trgovačke mogućnosti u Hrvatskoj, ponajprije u njezinu glavnom gradu. Stoga su Židovi unatoč različitim zabranama dolazili u sve većem broju iz susjednih mađarskih županija obavljati poslove na hrvatskom tržištu i sajmovima. Pritom, u pravilu, nisu imali nikakvih smetnji osim što su morali plaćati poseban porez (*Toleranztaxe*).

Postupno se prema Židovima zauzimao sve popustljiviji stav. Tako im je u srpnju 1771. službeno omogućeno da se u Zagrebu zadrže do tri dana radi obavljanja trgovačkih poslova. Četiri mjeseca kasnije mogli su, uz dopuštenje vlasti, ponuditi svoju robu na godišnjim sajmovima. Položaj Židova u Habsburškoj monarhiji neznatno je poboljšan ukazima o snošljivosti cara Josipa II (1780.–1790.), koji je Židove želio prisiliti na asimilaciju da bi ih poradi gospodarskog jačanja centralne vlasti uključio u državu. Njegovim ukazom »Systematica gentis Judaicae regulatio«, koji u Ugarskoj stupa na snagu 1783., označen je početak emancipacije Židova u Hrvatskoj. Židovi, istina i dalje, usprkos ovomu ukazu nisu imali jednaka građanska prava, no u ostale olakšice smjeli su otada zadržati pravo stalnog boravka u gotovo svim gradovima Monarhije.

Posljedica toga bilo je doseljavanje židovskih trgovaca iz Ugarske (prije svega iz Gradišća), Češke i Moravske, i njihov trajan ostanak na Kaptolu i u Gradecu. Sasvim slobodno se ipak nisu mogli naseljavati, nego su od dotičnih gradskih vlasti morali tražiti dozvolu boravka. Prvi imenom poznatiji židovski naseljenici bili su Jakob Stiegler (kasnije promaknut u predsjednika Židovske općine) iz Trebiča u Moravskoj i Jakob Weiss iz tada ugarskog Rohunca u Gradišću (Rohunac/Rechnitz se danas nalazi u Austriji), obojica trgovci na veliko. Stalni boravak u Gradecu odobren im je 1787., odnosno 1789. Njihovim će stopama uskoro krenuti sve više trgovaca, većih i manjih, pa čak i umjetnika. Neki su od njih raspolagali više nego značajnim imetkom, drugi su pak bili siromašniji.

Da bi skinuli barem neka ograničenja vezana uz poslovanje, zagrebački se Židovi počinju obraćati hrvatskom Saboru, koji je postupno, temeljem jedne odluke iz 1840., bio spreman na popuštanje.

Do promjena prvi put dolazi 1867. kada je, u skladu s Austro-ugarskom nagodbom, određeno da i židovski stanovnici uživaju sva građanska prava kao

i pravo na slobodu vjeroispovijedanja. No, to još uvijek nije značilo ni priznavanje vjerske zajednice ni njezinu ravnopravnost (Židovska religija u Mađarskoj biva prvi put »recipirana« 1895.). Hrvatska je o ovim pitanjima odlučivala samostalno jer su Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. unutarnja prava i vjerski poslovi potpali pod nadležnost hrvatskog Sabora. Židovima je u Hrvatskoj priznata građanska i vjerska ravnopravnost 1873³.

Potpuna ravnopravnost židovske vjerske zajednice ipak nije ostvarena. Sabor 1905. donosi Zakon o vjerskim odnosima kojim se zabranjuje prelazak na židovsku vjeru.

Isto tako ni poseban zakon o »Ustroju izraelićanskih vjerskih zajednica« iz 1906. ne nailazi na zadovoljstvo kod Židova. Tim je zakonom bilo zabranjeno osnivanje više od jedne židovske zajednice po okrugu. Dakle, u mjestima gdje su usporedo postojale dvije ili više židovskih zajednica morale su se udružiti u jednu. Vlasti su izradbu zakonskog prijedloga povjerile židovskom odvjetniku dr. Ljudevitu Schwarzu, koji je 1887. kao prvi židovski zastupnik bio izabran u hrvatski Sabor, a koji je bio upućen u tu tematiku. Njegov nacrt zakona izglasan je u zakon i stupio je na snagu 2. veljače 1906. Židovi su u Hrvatskoj sve do malo prije Prvoga svjetskog rata kao građani bili ravnopravni, no, kao vjerska zajednica još uvijek nisu uživali punu vjersku slobodu. Budućem doseljavanju Židova u Zagreb više ništa nije stajalo na putu. Tomu je, naročito u osamdesetim i devedesetim godinama 19. st., glavni razlog bila industrijalizacija, koju su, uostalom, pospješivali i sami Židovi utemeljivši znatan broj poduzeća u Hrvatskoj. Koliko je bio velik ukupan porast i kršćanskog i židovskoga građanstva vidi se iz sljedeće statističke tablice:

Porast stanovništva u Hrvatskoj

Godina	Židovsko stanovništvo	Ukupno gradsko stanovništvo
1837.		15.155
1838.	(38 obitelji)	
1840.	300	
1842.		15.945
1845.	313	
1857.		17.202
1880.	1.284	29.218
1900.	3.287	57.690
1910.	4.192	74.703

I ubuduće će broj židovskih stanovnika u Zagrebu biti u stalnom usponu. U Zagrebu 1921. živi 5.970 Židova, deset godina kasnije 8.702, 1938. već

³ O hrvatskim Židovima u Habsburškoj Monarhiji v. Mirjana Gross, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Referati i govori sa proslave 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb (6.–9. XI. 1987.), Zagreb, 1988., str. 37–52.

10.175, a 1940. oko 12.000, pri čemu su u taj broj uračunani i brojni izbjeglice iz Mađarske i drugih krajeva pristigli u Zagreb. Druga odnosno treća po veličini židovska zajednica u Jugoslaviji bile su u Beogradu i Sarajevu; 1931. imale su 7.906 odnosno 7.736 članova.

Osnivanje Židovske općine u Zagrebu

Godinom osnutka zagrebačke Židovske općine smatra se 1806. Tada se 16 židovskih obitelji s Kaptola i iz Gradeca udružilo i službeno oživotvorilo prvu židovsku zajednicu u Hrvatskoj. Zajednicu su vrlo brzo priznale gradske vlasti, a kao prvi rabin ustoličen je 1809. Aron Palotta (umro 1843.). Palotta se kasnije s manjim dijelom zajednice odvojio od ostalih Židova pošto je propovjednik Mavro Goldmann uveo modernu varijantu bogoslužja. Palottinom smrću 1843. Goldmann je napokon postao njegovim nasljednikom u rabinskoj službi.

Zajednica je već 1811. kupila jedno groblje u blizini Rokova perivoja, a od 1842. koristila je groblje u blizini Petrove ulice. Oba su napuštena 1877. i židovi su od 1876. bili pokapani na središnjem zagrebačkom groblju Mirogoju zajedno s kršćanima. Još i danas tamo su grobovi mnogih židovskih obitelji.

Bogoslužje se sve do posvećenja sinagoge 1867. održavalo u unajmljenim zgradama. Sinagogu u današnjoj Praškoj ulici,⁴ prema projektu arhitekta Franza Kleina, sagradio je inženjer Josip Siebenschein, kasnije predsjednik Židovske općine. Građevni stil bio je mješavina s elementima maurskog, gotičkog i renesansnog stila. Unutrašnjost sinagoge bila je moderno uređena: kovčeg s torom (*bima*) stajao je na istočnoj strani zgrade (a ne kao što je uobičajeno u sredini), empure iz kojih su žene pratile službu božju bile su zgodno smještene na svim stranama, a ne samo otraga. Orgulje postavljene u *Starom hramu* bile su razlogom prosvjeda ortodoksnih Židova i njihova konačnog odvajanja od Židovske općine.

Čini se da židovski stanovnici kod svojih zagrebačkih sustanovnika nisu izazivali nerazpoloženje premda su se još dugo međusobno sporazumijevali na svojim materinjskim jezicima, mađarskom odnosno njemačkom, dok su hrvatski jezik relativno kasno prihvatili. O nekom duboko ukorijenjenom antisemitizmu u Hrvata nema ni riječi – Hrvati dosta kasno dolaze u dodir sa Židovima, a njihova su nastojanja u to vrijeme u prvom redu bila usmjerena na priznavanje vlastite nacije od Mađarske i Austrije.⁵

Židovi se u većini slučajeva nisu osjećali »stranim elementom«. Ksenofobija kao glavni uzrok mržnje prema Židovima tu nije ubrojiva, ne međutim i zavist prema židovskim posjedima, koja će u nekim slučajevima prerasti u otvorenu pobunu. Tako su 1838., odnosno 1883., drugi napadali židovske trgovce i tjerali ih iz grada.

⁴ Ustaše su 1941. srušili zagrebačku sinagogu i do danas nije sagrađena nova. Židovska općina danas s pravom gaji nadu da bi se to uskoro moglo dogoditi. – v. S. Kapetanić, Sinagoga i Židovski kulturni centar, u: *Vjesnik* (4. X. 1990.), str. 8.

⁵ Katrin Vökl, Zur Judenfeindlichkeit in Kroatien. Wie weit gab es Antisemitismus bis 1941?, u: *Südosteuropa* (1993.), Svezak 1, str. 59–77.

U vremenu do Prvoga svjetskog rata mnogi su zagrebački Židovi mogli učvrstiti svoje gospodarske i poslovne položaje. Osnovani su velik broj banaka, tvornica i velikih poduzeća. U javne službe primalo se sve više židovskih liječnika, inženjera i odvjetnika. I u izgradnji grada se mnogo toga ima zahvaliti židovskim građanima. Primjera radi: u konzorciju čijom je pomoću Zagreb 1891. dobio tramvaj (s konjskom vučom) odlučujuću ulogu imali su i zagrebački Židovi.

U poznatije Židove, koji su do Prvog svjetskog rata živjeli u Zagrebu, ubrajaju se: Leopold Hartmann (1813.–1881.) – prvi knjižničar Hrvatske, dr. Moritz Sachs, koji se smatra utemeljiteljem sudske medicine u Hrvatskoj, i David Schwarz (1845.–1897.), imućni trgovac drvom iz Zagreba, izumitelj letjelice na osnovu koje je Ferdinand Graf von Zeppelin konstruirao svoju »leteću cigaru«. Utemeljitelj nacionalne hrvatske stranke *Čiste stranke prava* bio je zagrebački odvjetnik Josip Frank (1844.–1911.). Pristaše ove stranke bili su poznati pod imenom »frankovci«. Kasnije, u vrijeme monarhističke Jugoslavije, dio »frankovačkog« programa preuzima Ante Pavelić, osnivač ustaškog pokreta.

Reformirana zajednica i asimilirani Židovi u Zagrebu

Budući da nastaje tek u 19. st., Židovska općina u Zagrebu nema više tako strogo tradicionalan karakter poput drugih, starijih zajednica. Ona se od samog početka orijentirala prema reformi židovstva: moderan pristup u izgradnji unutrašnjosti sinagoge (orgulje, empore za žene, bima na istočnom zidu), u bogoslužju preuzet moderan vjerski obred pa se tako u Zagrebu održavala čak i konfirmacija djevojčica *bat micva* što je, kao pandan blagdanu *bar micva*⁶ za dječake, postojalo još samo u naprednim zajednicama. Većina članova zagrebačke zajednice nije se opirala reformi vjere.

Najveća židovska zajednica Hrvatske i Slavonije do 1890. bila je ona u Osijeku. Osječku je zajednicu naposljetku prestigla ona u Zagrebu, koja se po brojnosti članstva razvila u najveću u Hrvatskoj, a kasnije i u cijeloj Jugoslaviji. To ipak ne znači da su svi pripadnici zajednice bili naročito religiozni i duboko ukorijenjeni u svojoj religiji. Naime, svaki Židov u državi morao je biti registriran u jednoj od židovskih zajednica pa je to bio uzrok velikog broja članova. Židovska općina u Zagrebu bila je najbogatija u zemlji jer su mnogi Židovi zauzimali vodeća mjesta u gospodarstvu i industriji te su morali, ovisno o imetku, plaćati osobito visoke općinske poreze.

Što su mnogi Židovi postajali imućniji, to su manje bili u doticaju sa svojom vjerskom institucijom. To se očitovalo kako u nesudjelovanju u aktivnostima zajednice tako i u zanemarivanju religije: na izborima u Židovskoj općini bilježi se neprestano tek neznatno sudjelovanje, a jednako tako postojao je malen interes za posjet sinagogi u kojoj je bilo samo 300 mjesta za sjedenje, što je začuđujuće malo za zajednicu od 10.000 članova. Razlog što se Židovi od 1931. ponovno okreću sinagogi vjerojatno jest u povećanim gospodarskim po-

⁶ Ceremonijal u judaizmu kada trinaestogodišnjaci postaju religiozno punoljetni.

teškoćama toga doba. Uopće, tuže se Židovi da se osjećaj židovstva toliko potrošio da jedva da je postojala obitelj u Zagrebu koja je poznavala židovski vjerski obred. Osobito su se tužili na to što su neki roditelji slali svoju djecu u biskupsku (!) gimnaziju u Senju.

Židovi se početka nisu izolirali od svojih susjeda kršćana. Njihove su kuće bile rasute po cijelome gradu. Ne bi li javno iskazali svoju prilagodbenost sredini u kojoj su živjeli, nadijevali su svojoj djeci uobičajena hrvatska imena ili su svoja vlastita njemačka, mađarska ili hebrejska imena i prezimena precinačivali u hrvatski ili pohrvaćeni oblik. Primjeri takvih imena su: Mavro (Moritz), Miroslav (Schalom), Lavoslav (Leopold). Sljedeća pohrvaćena prezimena koja možemo naći dijelom su prevedenice ili slične preinake koje zvuče hrvatski: Ribić (prije: Fischer), Miljević (Müller), Veljković (Gross), Krušić (Kraus), Benetković (Benkner), Grabarić (Grünbaum), Hoić (Herrenhutterer).

Mnogi su Židovi bili zaposleni u gospodarstvu, industriji i osiguravajućim zavodima. Tako je od ukupnog broja trgovaca u Zagrebu udio Židova iznosio 11 posto, što je bilo natprosječno visoko s obzirom na 6 postotni udio u ukupnom stanovništvu u razdoblju između dva svjetska rata. Osobito je bio velik udio Židova u trgovini alkoholnim pićima (19%), kožnom robom (39%), konfekcijom (42%), građevnim materijalom (26,5%) i draguljarskom robom (31%). Kao primjer jednoga poznatog poduzeća, kojim je upravljao jedan židovski poduzetnik, neka bude spomenuta zagrebačka Penkala, jedna od najvećih svjetskih tvornica koja se bavila proizvodnjom uredskih potrepština. Do 1933. osnovana je čak i jedna podružnica u Berlinu, koja je, ipak, s narastajućim nacionalsocijalizmom u Njemačkoj, morala biti raspuštena⁷.

Aškenaska zajednica u Zagrebu

Kada se u literaturi govori o *Židovskoj općini*, onda se to prije svega odnosi na zajednicu *aškenaza* tj. potomke židova iseljenika iz srednje u istočnu Europu koji su govorili jidiš jezikom. Ona je bila prva židovska zajednica u Zagrebu (poslije su, također, osnovane *ortodoksna* i *sefardska*). Ujedno su većina zagrebačkih Židova bili članovi aškenaske zajednice. Procjenjuje se da je u Zagrebu 1940. živjelo 11.000 Židova, od toga je 8.712 bilo upisano u aškenasku, 625 u sefardsku i 130 u ortodoksnu zajednicu. K tomu još treba dodati 2.000 neupisanih Židova koji su se u bijegu pred Hitlerovim režimom zadržali u Zagrebu.

Vodstvo zajednice, kojom su osim samoga grada bili obuhvaćeni kotari Velika Gorica, Sv. Ivan Zelina, Stubica, Samobor i Dugo Selo, počivalo je na trima organima: *predsjednik*, *općinsko vijeće* i *općinsko predstojništvo*. Njih su svakih šest godina birali članovi zajednice. Opće demokratsko izborno pravo uvedeno je tek 1923., a do tada je postojalo kurijalno izborno pravo temeljeno na imovinskom statusu birača.

Predsjednik je zastupao zajednicu pred državnim vlastima i trećim osobama.⁸ Vodio je sjednice *vijeća* i *općinskog predstojništva*, utvrđivao dnevni red i

⁷ *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988., str. 271.

⁸ *Pravila jevrejske vjeroispovjedne općine u Zagrebu*, Zagreb, 1931.

predsjedao. U slučaju spriječenosti, sve je njegove dužnosti preuzimao jedan od dvojice dopredsjednika.

U nadležnost 90-članog *općinskog vijeća* potpadalo je, među ostalim, opozivanje rabina i drugih vjerskih dostojanstvenika, izmjena statuta i odobravanje izdataka. Predsjednik je najmanje jednom godišnje morao sazvati vijeće.

Zadaće 45 članova *općinskog predstojništva* bile su: briga o uređenju i stanju ureda zajednice, nadzor vjeronauka i vođenja blagajne kao i biranje predsjednika, dopredsjednika i članova odbora. Prije donošenja odluka na sjednicama predstojništva, o prijedlozima su morala raspravljati četiri *općinska odbora*: vjerski, za obrazovanje, za socijalne i dobrotvorne ustanove i upravni odbor.

Sva mjesta u općinskom zastupstvu bila su počasna, a ne plaćena. Time se od vodećih dužnosti unaprijed htjelo odvratiti manje imućne Židove, koji se zbog dodatnog opterećenja takvim dužnostima nisu željeli pomiriti s izvjesnim nepogodnostima vezanim uz gubitak vremena i poslova.

U zajednici se o izvođenju službe božje kao i o obavljanju svjetovnih službi brinula nekolicina, po stupnju službenog položaja, različitih namještenika: nadrabin, rabin, kantor, koljić (*šohet* – klač peradi i stoke po židovskome vjerskom obredu), poslužitelj u sinagogi (*šamaš*), obrezivač (*mohel*) i tajnik. Svi oni morali su posjedovati državljanstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije. Njih je izravno plaćala zajednica, a imali su i pravo na opskrbu u starosti.

Nadrabin je uz predsjednika bio duhovni vođa zajednice. Bio je nadležan za sva pitanja vjerskog sadržaja, držao je propovijedi svake subote (*šabata*) i za svih velikih blagdana. Nadzirao je, osim toga, zgotavljanje macesa i rad mesnice u kojoj je pripravljano košersko meso. Povrh svega toga, vodio je matičnu knjigu zajednice u kojoj su bili upisani svi Židovi.

U slučaju nadrabinove spriječenosti, njegove je dužnosti preuzimao rabin. Sveučilišna diploma, studij na visokoj školi za rabine (*ješiva*) te preporuke triju drugih rabina bili su uvjeti za izbor na mjesto rabina. Zbog tako strogih uvjeta jugoslavenska židovska zajednica često se suočavala s teškoćama pri izboru rabina. Naime, u Jugoslaviji nisu postojale mogućnosti za njihovo školovanje, a oni malobrojni studenti, koji su se htjeli školovati za rabine, nisu bili voljni odlaziti na studij u inozemstvo.

Za glazbenu pozadinu tijekom bogoslužja bila je odgovorna nekolicina ljudi, prije svih – nadkantor. On se brinuo o zboru i izboru pjevača koji su smjeli izvoditi određene liturgijske dionice. U isto vrijeme bio je nadređen kantoru, zborovodi i orguljašu. Kantor je za bogoslužja čitao iz tore. U slučaju potrebe, obavljao je dužnost koljića, tj. klač perad i stoku prema židovskome vjerskom obredu.

Tajnik zajednice bio je administrativni namještenik. Obavljao je poslove knjigovodstva i korespondencije, pisao izvješća o zaključcima sjednica i nadzirao rad organa kojima je bilo povjereno skupljanje poreza i priloga za zajednicu.

Ukupno gledajući, nije bilo ničega posebnog u upravnoj strukturi aškenaske zajednice u Zagrebu; gotovo posvuda su židovske zajednice bile slično hijerarhijski ustrojene. Ustrojstvo aškenaske i sefardske zajednice u Zagrebu

bilo je, više nego što je to inače bio slučaj, u rukama laika dok je, kod ortodoksnih Židova, odlučujuću ulogu imao duhovni poglavar – rabin.

Ortodokсна židovska zajednica u Zagrebu

Polovicom 19. st. javljaju se posvuda kod Židova težnje za modernizacijom bogoslužja. Radilo se ponajviše o promjeni liturgije, odnosno o uključivanju orgulja i zbora te nadomještanju hebrejskoga jezikom zemlje u kojoj se živjelo. Većina aškenaza pridružila se reformama (»neolozi«), dok su konzervativni (»ortodokсни«) Židovi otklonili promjene kao povredu stare vjere. Tako je bilo i u Zagrebu, gdje se ortodokсна zajednica zarana odvojila od većine.

Vjerski pogledi zagrebačkih ortodoksnih Židova očitovali su se prvi put 1840., kada je izbio sukob unutar zajednice. Tada je na mjesto propovjednika bio ustoličen Mavro (Moritz) Goldmann, čovjek »modernih« nazora. Pošto je uveo novine u bogoslužje (među inim, propovijedi na njemačkom umjesto hebrejskoga za svih velikih blagdana, zbornu pjevanje i ispuštanje nekih religioznih pjesama), nastao je vjerski raskol. Dvanaest članova zajednice zajedno s rabinom Aronom Palottom, koji su držali do tradicionalnog shvaćanja vjere, započeli su, pod zaštitom katoličkog biskupa održavanje vlastitog bogoslužja, i to u Vlaškoj ulici zbog čega su dobili naziv »Općina Vlaška ulica«. Unajmili su i jedno groblje te kuću za održavanje molitava. Tek 1856. dolazi do kompromisa i spremnosti za ponovnim ujedinjenjem s glavninom zajednice.

Gradnja sinagoge u koju su postavljene orgulje⁹ i uvođenje moderne liturgije uzrokovali su 1867. novi konflikt na vjerskoj osnovi. Tim se promjenama oštro suprotstavila jedna manja skupina konzervativnih vjernika okupljenih oko prijašnjeg predsjednika Židovske općine Josipa Hochstädtera. Oni su sastavili molbu upravljenu na hrvatski Sabor radi dobijanja statusa neovisne zajednice. To se napokon i dogodilo 1873. kada su priznati pod imenom »Bogoštovna zajednica staroga vjerskog obreda«¹⁰.

Do promjene zakonitog položaja »starovjeraca«, tako su se službeno zvali, dolazi 1906. kada je donesen zakon o »Ustroju izraelićanskih vjerskih zajednica u Hrvatskoj«. Tim je zakonom bilo zabranjeno usporedno postojanje više odvojenih zajednica. Ortodokсни Židovi su prema tome morali izgubiti svoju autonomiju, ali su i dalje kao *Udruženje starovjeraca članova Izraelićanske bogoštovne općine* mogli postojati unutar Židovske općine. Oni će ostati okupljeni unutar ovog udruženja i u razdoblju između dva svjetska rata.

Od 49 članova grupe u kojoj su bili okupljeni ortodokсни Židovi, odvojila se 1935. nekolicina ultraortodoksnih Židova, koji su se usprotivili uvođenju daljnjih promjena u bogoslužju. Radilo se o tome da je onaj tko predriče molitve od sada čitao molitve u tišini, tj. ostali vjernici su bili samo nijemi slušači,

⁹ Orgulje su bile najosporavanija novina koju su uveli reformirani Židovi. Glazba je prema tradicionalistima kao znak žalosti bila zabranjena u sinagogi, osim toga podsjećala je na kršćansko bogoslužje.

¹⁰ O sukobu između ortodoksnih Židova i neologa v. Schwarz, *Povijest zagrebačke općine*, str. 31–38.

zatim o uvođenju mješovitog židovsko-nežidovskog zbora te skraćenom čitanju iz tоре. Tradicionalisti su, naposljetku, napustili »Udruženje starovjercа« da bi 1926. od državnih vlasti dobili dopuštenje za osnivanje vlastite zajednice pod nazivom *Jevrejsko-ortodoksna vjerska općina*. Godine 1933. traže i dobijaju od zagrebačke gradske uprave zemljište za groblje. Do tada su svoje mrtve pokapali na najbližem židovskom ortodoksnom groblju u Iloku, jugozapadno od Osijeka.

Za razliku od neologa, religija je na život u zajednici ortodoksnih Židova ostavila snažniji trag. Štoviše, vodstvo zajednice bilo je u rukama duhovnog vođe – rabina, uz kojega je također postojao i predsjednik općine. Osim toga u službi zajednice bili su predstojnik sinagoge (*gabaj*) te potporno i pogrebno društvo (*Hevra Kadiša*). Bogoslužje se održavalo petkom navečer, triput subotom (*šabat*) i dvaput svakoga drugog dana u tjednu. Odgovarajuće bilješke o tome nalaze se povremeno u *Židovu*. Strogo je bilo zabranjeno korištenje židovskih neortodoksnih ustanova poput mesnice ili sinagoge. Mesar koji je pripremljao košersko meso, dućan s košerskim namirnicama i ritualno kupalište (*mikva*) također su morali postojati u Zagrebu. Iz postojeće se literature ne da razabrati koliko su se članovi ortodoksne zajednice u stvarnosti dosljedno pridržavali obrednih propisa i kada su pristajali na možebitne kompromise.

U židovskim novinama u Zagrebu jedva da se i spominje lokalna ortodoksna zajednica. Jedino se iz povremenih kratkih opaski poput »mi ne možemo... (ovdje) govoriti o ortodoksnoj zajednici s potpuno zastarjelim i štetnim hederom¹¹, koja živi izdvojeno od svih struja u našem društvu kao da je Kinenskim židom opasana...« daju se izvući zaključci o zajedničkome životu ortodoksnih i ostalih Židova u Zagrebu. Vlastite općinske novine nisu izdavali ni sefardski ni ortodoksni Židovi tako da se ne može dati točnija unutarnja slika obiju grupa. Pritom je još teže opisati zajednicu ortodoksnih Židova jer su oni živjeli povučeno, primjereno svojoj tradiciji i vjeri, i rijetko su se pokazivali u javnosti.

Sve u svemu, ortodoksni Židovi poradi svoje malobrojnosti nisu nikada bili odlučujući faktor u zagrebačkom židovstvu kojem su trajna obilježja dali neolozi i aškenazi. Četrdeset i devet ortodoksnih obitelji činile su 1925. točno 2 posto od ukupnog broja Židova koji su plaćali općinske poreze, 1935. bio je 141 član ortodoksne zajednice čemu je odgovarao 1,6 postotni udio u židovskoj zajednici.

Sefardska zajednica u Zagrebu

Nakon Prvoga svjetskog rata dolazi do neznatna doseljavanja sefardskih Židova u Hrvatsku, poglavito u Zagreb. To doseljavanje nije nikada poprimilo osobite razmjere. Sefardi većinom dolaze iz siromašnijih općina u Bosni (poglavito iz Sarajeva) i Srbiji (Beograd). U potrazi za novom domovinom stižu u Zagreb, u grad s razvijenijom industrijskom strukturom od ostalih gradova u Kraljevini.

¹¹ *Heder* je židovska osnovna škola s potpuno religioznom nastavom.

Spočetka izgleda da nije bilo nikakvih trvenja između naprednih, asimilaciji sklonih aškenaza i sefarda, koji su se čvrsto držali svojega starog obreda i jezika (*ladino* – iskvareni španjolsko-židovski govor). Usprkos tomu, molba za vlastitim sefardskim bogoslužjem nije bila ispunjena na zadovoljstvo, pa je sjeseni 1926. pedeset sefardskih obitelji osnovalo neovisnu zajednicu pod imenom *Autonomna jevrejska vjeroispovjedna općina sefardskog obreda*, koju su vlasti jugoslavenskoga kraljevstva priznale 1. siječnja 1927. Sefardi tad osnivaju vlastiti matični ured, institucionalno se odvajaju i pronalaze, također, vlastitog rabina.

Za izgradnju sinagoge osnovana je posebna zaklada kojom se, doduše, nije postigao željeni cilj. Sefardi su se, naposljetku, morali zadovoljiti unajmljenom bogomoljom na Strossmayerovu trgu. Bogoslužje se početka održavalo isključivo na ladinu. Rabin Menahem Romano propovijeda prvi put na hrvatskom u prosincu 1927. prilikom prvog vjenčanja u njegovoj zajednici. Rabin se također brinuo da djeca pohađaju poseban sefardski vjeronauk.

Nedostatak novčanih sredstava trebao bi biti razlogom što sefardi u Zagrebu nisu posjedovali vlastito groblje nego su svoje mrtve pokapali zajedno s aškenazima. Sefardska *Hevra Kadiša* utemeljena je 1939. godine.

Osim sefarda u potrazi za poslom, u Zagreb stižu i mnogi sefardski studenti pošto su na drugim sveučilištima, kao npr. u Beču, bili izvrgnuti pojačanim antisemitskim progonima. Njihovom se inicijativom ponovno osnivaju sefardska udruženja »La benevolencia« i »Esperanza« koja su već postojala u Sarajevu.

»La benevolencia« (ladino: dobročinstvo), osnovana 1892. u Sarajevu, bila je tridesetih godina najjača židovska dobrotvorna i kulturna organizacija.¹² Udruženje »Benevolencia«, osnovano dvadesetih godina u Zagrebu, brinulo se u prvom redu za svoje stipendiste koji su se tamo školovali, zatim o smještaju mladih, njihovu napredovanju u struci i moralnom razvoju.¹³

Pod utjecajem sefarda, koji su u Beču bili članovi tamošnjeg udruženja »Esperanza«, osniva se u Zagrebu 1924. sefardski akademski klub »Esperanza« (ladino: nada). Udruženje si je uzelo za cilj promicanje kulturnog i političkog napretka sefardske misli i društvenog produblivanja sefardskog načina življenja tako što bi se, primjerice, sefardski folklor, pučke pjesme, romance i poslovice na ladinu javno izvodili.

»Esperanza« se na političkom planu borila za uspostavu židovske države – Palestine, pa iako su na promicanju te ideje postigli dobre rezultate – čemu se ne treba čuditi jer je Zagreb bio glavno središte cionista u Jugoslaviji – s njegovanjem sefardskih narodnih običaja i jezika nisu imali uspjeha. Zagrebački su Židovi većinom davali prednost vlastitoj tradiciji ili su pak od nje odustajali ne bi li se prilagodili nežidovskoj sredini. U svakom slučaju, sefardski element u Zagrebu najvećim dijelom nije posebno privlačio pozornost.

A što se tiče mogućnosti ponovnog spajanja triju židovskih zajednica u Zagrebu, aškenazi su takvu inicijativu željeli prepustiti drugima. Naime, kada

¹² Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, str. 116–118.

¹³ Iz »Esperanza«, u: *Židov* 23 (1939.), br. 49, str. 7.

se potanko razgovaralo o ujedinjenju, postojala je bojazan da bi druge dvije manje zajednice to mogle osuditi kao »napad na slobodu savjesti«. To se ujedinjenje, u slučaju da se i sefardski i ortodokсни Židovi za to založe, namjeravalo provesti na opće zadovoljstvo svih strana.¹⁴ Tri zajednice se, dakako, nikada nisu mogle složiti oko toga, koliko su to doista i željele također je bilo upitno, i tako je ta podijeljenost na tri zajednice među zagrebačkim Židovima opstojala sve do njihova nasilnog desetkovanja u vrijeme holokausta.

Nadrabini, rabini i predsjednici zagrebačke zajednice u razdoblju između dva svjetska rata

Hozea Jakobi (1841.–1925.) kao dugogodišnji zagrebački nadrabin odigrao je veliku ulogu u razvoju aškenaske zajednice; novi ustroj pogrebnog društva *Hevra Kadiša* kao i utemeljenje židovske škole te različitih socijalnih ustanova imaju se u prvom redu njemu zahvaliti. Osim toga, dao je, poput svojih nasljednika, vrijedan pedagoški doprinos kao učitelj hebrejskog jezika i židovske religije.

Nakon smrti njegovim nasljednikom na mjestu nadrabina postaje Gavro Schwarz (1872.–1942.). On je izišao na dobar glas kao izdavač važnih židovskih vjerskih knjiga: prvi objavljuje hebrejski molitvenik s hrvatskim prijevodom, publicira udžbenike za židovske visoke škole i piše o povijesti zagrebačke zajednice, uz brojne članke i jedinu monografiju (*Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka*).

Rabin Miroslav Freiburger, rodом iz Zagreba, djeluje – zajedno sa Schwarzom kao nadrabinom – od 1936. Njegova je osobna tragedija bila u tome što se nije, shodno svome cionističkom uvjerenju, pravodobno preselio u Palestinu nego je, kao i Schwarz, i nakon proglašenja *Nezavisne Države Hrvatske* 1941., svjestan odgovornosti za svoju zajednicu, ostao do kraja, premda je kao vodeća židovska ličnost svakoga dana mogao računati sa svojim uhićenjem. U svibnju 1942., tijekom jedne od posljednjih akcija protiv zagrebačkih Židova, uhićen je i zajedno s više stotina svoje braće po vjeri, teretnim vlakom deportiran u koncentracijski logor u Auschwitzu gdje je, kako se pretpostavlja, bio javno obješen.

Robert Siebenschein (1864.–1938.), istaknuti odvjetnik, bio je predsjednikom aškenaske općine od 1912. do 1920. Istu je dužnost obnašao i njegov otac Josip Siebenschein (1836.–1906.) od 1873. do 1883. te od 1891. do 1906. Robert Siebenschein bio je predstavnik tzv. integracionista, dakle asimiliranih Židova koji su se oslanjali na kršćansku sredinu. Njegovom zaslugom ponovno se uvodi većinsko izborno pravo umjesto kurijalnog izbornog prava.

Na općinskim izborima 1920. nastaje ideološki obrat u zagrebačkome židovstvu, koji se nije očitovao samo prilikom izbora novog predsjednika, nego se na kraju provukao kroza sve slojeve židovstva u zemlji: cionizam počinje sve jače potiskivati integrirane i asimilirane Židove. Cionistički pobjednik na

¹⁴ H. Kon, Zagrebačko židovstvo u Novoj godini, u: *Židov* 14 (1930.), br. 38, str. 20–21, ovdje str. 21.

općinskim izborima 1920., odvjetnik Hugo Kon, slijedio je poseban program u kojemu je na prvome mjestu bio rad za Palestinu. Trebalo je tako unaprijediti nastavu u židovskoj školi, posebice hebrejskoga jezika i općenito židovske umjetnosti i kulture. Od 1920. općenito jača položaj cionističkih predstavnika u životu zajednice. Konovim nasljednikom postaje 1935. Marko Horn, također odvjetnik, koji i dalje upravlja zajednicom u cionističkoj tradiciji.

Ustanove Židovske općine

Zagrebačka je općina raspolagala s nekolicinom ustanova od opće koristi za cijelu zajednicu. Te su ustanove bile otvorene za sve Židove, dakle za aškenaze, sefarde i ortodokсне Židove. Radilo se o dječjem vrtiću, osnovnoj školi i staračkom domu.

Hebrejski vrtić u tadašnjoj i sadašnjoj zgradi Židovske općine u Palmotičevoj ulici otvoren je 1923. na inicijativu općinske uprave. Vođenje vrtića povjeren je pedagogici škole Montessori Mirjam Weiller koja je u Beču završila studij i koja tu odgojnu metodu uvodi – po prvi put u Jugoslaviji uopće – u zagrebački dječji vrtić. Uz to je na prvome mjestu bilo njegovanje vjerskih tradicija i ljubavi prema židovstvu i prema Palestini kao domovini.

Maleni su u *Gan Hajeladimu* učili hebrejske pjesme i igre, a učili su i, koliko je to bilo moguće, govoriti hebrejski. U početku je »Doda Mirjam« (teta Mirjam, tako su je zvali) imala poteškoća da nauči svoje štice da ne pozdravljaju s »ljubim ruke« ili »kistihand« (Küß die Hand) već sa »šalom« što je mnogima zvučalo neobično.

Dječji vrtić je 1939. pohađalo 80 djece, sljedeće godine 76. Vrtić je morao biti zatvoren 1941., a Mirjam Weiller i mnoga od povjerene joj djece nikada se više nisu vratili nakon deportacije.¹⁵

Željom više članova zajednice otvorena je u svibnju 1841. židovska osnovna škola koja, uz višestruka proširenja, s prekidima radi sve do Drugoga svjetskog rata. Umjesto njemačkog uveden je 1846. hrvatski kao jezik nastave. U školi su bila ukupno četiri godišta s više razreda, 1929. bilo je sedam razreda: po dva prva, druga i treća i jedan četvrti.

Škola se održavala novcem Židovske općine i prikupljenom školarinom koju djeca iz siromašnijih obitelji nisu morala plaćati. Nastavni plan obuhvaćao je isto gradivo kao i druge osnovne škole u Zagrebu s tim što je izučavanju židovske povijesti, Biblije, židovskih običaja i hebrejskoga jezika pridana posebna važnost.

Židovi su, općenito, bili vrlo zadovoljni rezultatima koje su postizali učenici, što se i očitovalo svake godine u povećanom broju upisanih učenika: tako je, primjerice, 1936. bilo upisano 298 djece, dok je istovremeno samo 92 židovske djece pohađalo druge, nežidovske škole.¹⁶

¹⁵ Hebrejski dječji vrt u Zagrebu, u: *Židov* 10 (1926.), br. 9, str. 3; Zlata Rudolf, O dječjem vrtiću, u: *200 godina Židova u Zagrebu*, str. 67–68.

¹⁶ A. Klein, Naša osnovna škola, u: *Židov* 20 (1936.), br. 43, str. 9.

Najveći i najbolje organiziran židovski starački dom u Jugoslaviji bio je »Dom Zaklade Lavoslava Schwarza« u Zagrebu. Dom je nazvan po dobročinitelju Lavoslavu Schwarzu (1837.–1906.) koji je svojoj Židovskoj općini oporučno ostavio veliku svotu novca za gradnju doma i uzdržavanje starih i siromašnih ljudi. Zgrada je, na zemljištu na Maksimirskoj cesti, dovršena u prosincu 1910.

Dom je 1939. raspolagao sa 53 sobe, opremljene s jednim do četiri kreveta, zatim centralnim grijanjem, malom bibliotekom, prostranim balkonima te s dvjema bolesničkim sobama. Svim su stanarima bili besplatni liječnička njega i lijekovi, zahvaljujući liječnicima dr. Vatroslavu Scholleru i (od 1939.) dr. Henriku Citrinu.

U domu se, razumljivo, glede košerskih jela i bogoslužja *šabat*om i blagdanom, držalo do židovskih tradicija. Moglo se osim toga i običnim radnim danom prisustvovati jutarnjoj i večernjoj molitvi u vlastitoj domskoj kapeli.¹⁷

U domu je do 1940. ukupno 293 ljudi provelo svoju starost u miru i dobroj njezi; to se pak s početkom rata promijenilo. Doduše, još 8. prosinca 1940. svečano je proslavljena trideseta obljetnica doma, a već četiri mjeseca kasnije vlasti ustaške države naređuju da se zgrada isprazni kako bi se tamo smjestile njemačke trupe. Umirovljenici su naposljetku bili premješteni izvan Zagreba na crkveno imanje u obližnjem mjestu Brezovici, i to inicijativom i financijskim sredstvima Stepinca koji ih je prije svega čuvao od transporta u koncentracijski logor. Također, zahvaljujući hrvatskom nadbiskupu i kasnijemu kardinalu Stepincu (1898.–1960.) gotovo 60 ovih starih ljudi bilo je sačuvano od deportacije i preživjelo je rat.

Društvene organizacije u Zagrebu

Židovi u »egzilu« oduvijek su pridavali veliku važnost osnivanju organizacija i društava, bilo karitativnih, zabavnih, sportskih ili kulturnih, radi očuvanja vlastitih vjerskih i nacionalnih posebnosti i međusobnog druženja. Stoga je u svim židovskim središtima postojao niz klubova, udruženja, društava, saveza i poduzeća; najčešće su ih osnivale privatne osobe. U većim jugoslavenskim zajednicama u Sarajevu, Beogradu, Subotici, Osijeku ili Somboru često se također započinju takve aktivnosti; no, nisu dosežali mnoštvo i raznolikost aktivnosti u Zagrebu.

S iznimkom već spomenutih sefardskih društava i cionističkih saveza, koji će kasnije biti obrađeni, u nastavku treba predstaviti nekoliko važnih društvenih organizacija u Zagrebu nastalih u međuraću.¹⁸

Institucija pogrebnog društva *Hevre Kadiše* (aramejski: sveto bratstvo) prijeka je potreba za svaku ma koliko malu židovsku zajednicu. Zagrebačko

¹⁷ Spomenica kuratorija doma zaklade Lavoslava Schwarza u Zagrebu prigodom tridesetogodišnjice opstanka 1909–1939. Po sastavu dr. Gavre Schwarza. Zagreb, 1940.

¹⁸ Opširnije u: Katrin Völkl, Die jüdische Gemeinde von Zagreb. Sozialarbeit und gesellschaftliche Einrichtungen in der Zwischenkriegszeit, u: *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 9 (1993.), str. 105–154.

pogrebno društvo postoji od 1785. U njegovu se statutu pored vođenja društva i skrbi oko umrlih navodi i njega bolesnih te potpomaganje Židova u nevolji.¹⁹

Društvo se financiralo iz postojećega temeljnoga kapitala i pripadajućih kamata, zatim godišnjim doprinosima članova kao i priložima i uplatama. Svaki Židov naseljen u Zagrebu mogao je pristupiti *Hevri Kadiši*; godine 1938. bilo je 968 članova, a to je brojka vrijedna pažnje.

Svrha akademskog udruženja »Židovsko akademsko potporno društvo« bila je da se siromašnim židovskim studentima omogućiti studij te da im se pruži financijska i moralna potpora kako bi se nesmetano mogli posvetiti učenju i znanosti.

Društvo osniva 1919. židovsku akademsku menzu koja se sama financirala iz novčanih priloga, darova, zatim novcem prikupljenim u sabirnim akcijama te novcem od naplate jela (za siromašne jelo je bilo besplatno). Zanimljivo je da se tu nisu prehranjivali samo židovski studenti, radnici i službenici (kako sefardi tako i aškenazi) nego i muslimani jer se tu pripravljala strogo košerska hrana.

Menza je početka bila smještena u podrumskim prostorijama općine u Palmotičevoj ulici, no kako je oko 300 posjetilaca na dan premašivalo njezine kapacitete, menza je 1930. preseljena u prikladne prostorije u Preradovićevoj ulici koje im je na raspolaganje dao jedan dobročinitelj.²⁰

»Izraelska ferijalna kolonija« u Zagrebu pokazala se vrlo korisnom ustanovom kojoj je cilj bio omogućiti bolesnoj židovskoj djeci nekoliko tjedana boravka u ljetovalištu radi opravka. Ovakve aktivnosti postojale su još od 1906. a njima se od 1914. bavi ovo društvo. Predsjednica društva bila je Tilda Deutsch; ona društvo vodi sve do 1939.; njezine zamjenice bile su Ema Segen, Pavica Lieberman i Frida Schwarz; i ostala upravna mjesta zauzimale su uglavnom žene.

Kako bi malim pacijentima u ljetovalištima u Crikvenici, Selcu i Lipiku, bili osigurani još primjereniji smještaj i liječenje, utemeljena je 1922. »Zaklada Tilda Deutsch-Maceljski za osnivanje ljetovališta«. Zaklada je već sljedeće godine mogla otkupiti vlastiti ljetnikovac, »Vilu Antoniju« u Crikvenici, i odgovarajuće ga preurediti.

Donacijom supruga predsjednice, Alberta Deutscha-Maceljskog, omogućena je 1938. kupnja još jednog ljetovališta u slavonskoj Ravnoj Gori namijenjenog djeci kojoj je trebao svjež gorski zrak.

U vremenu između 1924. i 1939. zbrinuto je ukupno 2.304 djece od kojih je većina dolazila iz Zagreba, a manji dio iz drugih mjesta u provinciji u kojima su bile otvorene podružnice.²¹

¹⁹ Pravila za »Hevru Kadišu« u Zagrebu. Zagreb, 1913. Ovdje se radi o njemačkom i hrvatskom izdanju *Pravila*. Od 1924. objavljuju se samo na hrvatskom: *Pravila »Hevre Kadiše« u Zagrebu*. Zagreb, 1924.

²⁰ Eta Najfeld – Židovska akademska menza u Zagrebu, (ŽAPD – Židovsko akademsko potporno društvo), u: *200 godina Židova u Zagrebu*, str. 69–73.

²¹ *Spomenica izraelske ferijalne kolonije u Zagrebu prigodom dvadesetpetogodišnjice opstanka društva 1914.–1939.*, Zagreb, 1940.

Loža »Zagreb« 1090 nezavisnog židovskog reda *B'ne Brit* (hebr.: sinovi saveza), koji je u cijelome svijetu imao svoje podružnice, utemeljena je 1927. na poticaj Maksa Bauera, prvog maršala saveza. Cilj zagrebačkog *B'ne Brita*, koji se opredijelio za međunarodna opća pravila bratstva: kontakt sa svim strujama i grupacijama u židovstvu, bratska ljubav između članova Reda i socijalna skrb unapređivanjem socijalnog rada i rada od opće koristi za cijelu zajednicu. U svezi s tim vrijedilo je pravilo diskrecije, čime se skromno željelo spriječiti da podaci o novčanim nadarbinama pojedinog člana dopru u javnost. Članove *B'ne Brita* novačilo se ponajviše iz viših slojeva zagrebačkog društva, dakle među onima koji su svoj socijalni angažman izdašno plaćali. Bratstvo je obilato podupiralo mnoga židovska udruženja i institucije od opće koristi za zajednicu, primjerice starački dom »Lavoslava Schwarza«, zbirke za institucije u Palestini kao i židovske umjetnike u Jugoslaviji²². Među otprilike 90 članova bilo je mnogo pravnih zastupnika, liječnika, bankara, tvorničara i poslovnih ljudi, što govori o vrlo ekskluzivnu članstvu.

Još prije Prvoga svjetskog rata židovski su akademici u Zagrebu osnovali društvo za tjelovježbu *Makabij*, radi popularizacije sporta među Židovima. Društvo se nakon prekida tijekom rata proširuje nogometnom sekcijom, vrlo uspješnom diljem zemlje. Gimnastička, mačevalačka, teniska i atletska sekcija također bilježe porast članstva. Samuel Dajc, dugogodišnji tajnik *Makabija*, nazvao ga je ne samo jednim od najvećih sportskih klubova Zagreba nego i cijele Jugoslavije jer je u svim sekcijama djelovao veliki broj aktivnih članova počev od djece do starijih ljudi koji nisu dolazili samo radi tjelovježbe negoli i zbog intelektualnih pobuda. Zagrebački je *Makabij* s gotovo svima svojim sekcijama sudjelovao na mnogim domaćim i međunarodnim židovskim priredbama, primjerice na natjecanjima židovske mladeži Jugoslavije ili na »Makabijadama«. Momčad *Makabija* sudjelovala je s tridesetak sportaša na prvoj »Makabijadi« održanoj 1932. u Tel Avivu, a na drugoj 1935, također u Tel Avivu, sa 46. Usko surađujući s ostalim židovskim sportskim društvima sudjelovali su kao suosnivači pri utemeljivanju Saveza *Makabija* Jugoslavije (1925) te Svjetskoga sportskoga društva *Makabija*.²³

Za razliku od zajednica u Sarajevu i Beogradu, gdje su već na prijelazu stoljeća postojala aktivna židovska pjevačka društva, u Zagrebu se jedno takvo društvo, *Ahdut* (hebr.: udruženje), osniva relativno kasno, tj. 1933. Na zbornome repertoaru bile su kako svjetovne tako i duhovne židovske pjesme nastale u vremenu između 18. i 20. st. koje su se uglavnom izvodile na hebrejskom jeziku²⁴.

Kao i *Ahdut* tako je i Društvo za promicanje židovske umjetnosti *Omanut* (hebr.: umjetnost) pokušalo pobuditi zanimanje javnosti za židovsku glazbu i književnost te podupirati mlade umjetnike²⁵. Društvo je osnovano tridesetih

²² Loža »Zagreb« 1090. N.O.B.B. (Nezavisni Orden B'ne Brit). *Spomenica 1927.–1932.*, Zagreb, 1932.

²³ S. Dajc, Šezdesetogodišnjica zagrebačkog »Makabija«, u: *Jevrejski pregled* 24 (1973.), br. 5–6, str. 7–10.

²⁴ V. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, str. 129.

²⁵ Isto.

godina u Zagrebu. Priredivali su koncerte, glazbene večeri i čitanja, no jamačno najomiljeniji bio je mjesečnik društva koji se također zvao *Omanut*. Od 1936. do 1941. uređivali su ga: Elisa Samlaić, židovska odvjetnica, Hinko Gottlieb (1886.–1948.), pisac i prevoditelj te Lavoslav Glesinger (1901.–1986.), liječnik i publicist. *Omanut* je također objavio 24-sveščanu ediciju u kojoj se između ostalog nalazila zbirka starih sefardskih pjesama, a kao jedini u Europi objavili su 1940. note za židovsku glazbu.

Od 1898. židovski su visokoškolci priredivali redovite sastanke na kojima su se držala predavanja i rasprave o židovskoj književnosti i kulturi (»Literarni sastanci židovske omladine«). Spočetka su se predavanja održavala na njemačkom, dok se u međuraću polako počeo probijati hrvatski. Sastancima su često bili nazočni i nadrabini Hozea Jakobi i njegov kasniji nasljednik Gavro Schwarz. Članovi »Literarnih sastanaka«, aktivni od prvih godina i osnutka udruženja, i kasnije su kao odrasli održavali sastanke. Sveukupno je na ovim sastancima sudjelovalo oko 100 istaknutih zagrebačkih Židova. Oba su udruženja posjedovala dobro opremljene knjižnice i čitaonice u kojima se mogao čitati domaći i strani tisak.

Uočava se da su opisana udruženja imala brojno članstvo. Očito da su Židovi u Zagrebu imali potrebu da se u slobodnom vremenu međusobno sastaju. Osim toga bili su osobito spremni ulagati i novac i vrijeme u židovske dobrotvorne svrhe. Možda su na taj način nezainteresiranost za religijsko željeli nadomjestiti angažmanom za nacionalno koje unatoč još većoj asimilaciji nisu htjeli sasvim izgubiti. Također je zanimljivo da su obnašatelji viših dužnosti u udruženjima, mahom pripadnici gornjih društvenih slojeva, često bili angažirani u više različitih udruženja. Bit će da je nekima rad u udruženju služio za podizanje vlastitog ugleda.

Nema preciznih podataka o tome koliko su dugo ova udruženja djelovala. Bijeg i fizičko uništenje članova za NDH označili su definitivan kraj vrlo bogatog života ovih udruženja.

Zagreb kao središte cionista Jugoslavije

S narastajućim antisemitizmom u Europi potkraj 19. st. jačala je, kao posljedica stvaranja nezavisne židovske države, cionistička ideja u židovstvu. Presudni cionistički utjecaji dolaze u Hrvatsku iz Beča, gdje su na prijelazu stoljeća studenti osnovali udruženje »Bar Giora« i sefardski klub »Esperanza«. Pod utjecajem ovih udruženja, studenti su u Zagrebu 1909. osnovali isto takvo udruženje pod imenom »Judeja«.

Diljem zemlje osnivaju se omladinska cionistička udruženja, no Zagreb se neosporno razvio u glavno središte cionista u jugoslavenskome kraljevstvu jer je većina zagrebačkih udruženja, organizacija, ureda i novinskih izdanja svojim radom pokrivali cijelu zemlju. Pojedini poslovi su bili raspodijeljeni na sljedeće organizacije:

Matični savez svih Židova koji su živjeli u Kraljevini Jugoslaviji bio je 1919. osnivačem *Saveza cionista Jugoslavije* (SCJ), koji je pak bio sastavni dio Svjetske cionističke organizacije (SCO). Članovi SCO-a bili su, prema statutu, svi cionisti u Kraljevini koji su uplaćivali *šekel* (članarina SCO-a). Središte

Saveza bilo je u Zagrebu, a njegov cilj bio je usklađivanje cionističkog djelovanja diljem zemlje, promicanje nacionalne i kulturalne svijesti o židovstvu i skrb oko jednakopravnog tretmana Židova. Zagrebački odvjetnik Alexander Licht (1884.–1948.), dugogodišnji predsjednik SCJ-a, ostavio je trajan pečat u jugoslavenskom cionizmu. Bio je osnivačem tzv. »Zagrebačke škole« koja je zastupala beskompromisni i radikalni cionizam. Poput većine svojih oduševljenih suboraca ni Licht se nikada nije preselio u obećanu zemlju.

SCJ su u gradovima zastupale tamošnje mjesne organizacije; u Zagrebu je to bilo »Židovsko narodno društvo« koje je svojim sabirnim akcijama, promicanjem Palestine i tečajevima hebrejskog jezika postizalo najbolje rezultate u zemlji.

WIZO (*Women's International Zionist Organization* - Međunarodna cionistička organizacija žena), utemeljena 1920. u Londonu, ubrzo je i u Zagrebu, kao i u mnogim drugim europskim velegradovima, imala svoju podružnicu. Vodila ju je Julija König, koja je ujedno bila i predstavnica svejugoslavenskog WIZO-a. WIZO je svoju funkciju vidio u cionističkom djelovanju žena, pri čemu je posebna pozornost pridavana socijalnoj skrbi majki i mladih.

U Zagrebu su svoje središnjice imali još i *Ceirot-WIZO* (djevojački WIZO) te SŽOU – Savez židovskih omladinskih udruženja.

Osim toga, sva židovska novinska izdanja izlazila su u hrvatskome glavnom gradu: prve židovske novine u Zagrebu uopće bile su *Židovska smotra*, koja je izlazila od 1906. do 1914. *Židovsku smotru* nasljeđuje nakon Prvoga svjetskog rata *Židov* kao novi organ SCJ-a. Jedino *Židov* od svih židovskih novina neprekidno izlazi tijekom cijelog međuraća. Pored nekih drugih, manje uspješnih cionističkih novina, osobito su bili omiljeni cionistički časopisi za djecu i mladež, npr. *Haaviv* (hebr.: proljeće, 1922.–1941., dječji časopis), *Gideon*²⁶ (1919.–1926.) i njegov nasljednik *Hanoar* (hebr.: mladost, 1926.–1937.), oba časopisi za mladež koji su izlazili jedanput na mjesec.

Cionizam se u Zagrebu, kao i posvuda drugdje, pojavljuje kao protuteža antisemitizmu. Čudno je, međutim, da je upravo u Zagrebu, gdje su živjeli mnogi asimilirani i integrirani Židovi, doživio osobit uspjeh. To se može objasniti time što se asimilirani Židovi ili nisu mogli odreći svijesti o židovskoj nacionalnosti ili im je sredina u kojoj su živjeli odbijala priznati jednakopravnost. Čini se da je na prijelazu stoljeća to osobito opterećivalo mlade generacije jer su upravo oni, premda se nisu smatrali jako vezanima uz religiju, forsirali cionistički svjetonazor. Bit će da su mnogi Židovi zalaganjem za cionizam uz aktivno sudjelovanje u mnogim židovskim udruženjima i društvima na taj način željeli nadomjestiti nezainteresiranost za religijsko.

Unatoč revnoj propagandi, cionizam je zagrebačke Židove dovodio pred težak izbor, naime, samo su rijetki bili spremni dosljedno se pridržavati cionističkih načela te se iseliti u Palestinu. Budući da su mnogi Židovi u Hrvatskoj pronašli i dom i domovinu i imali osiguranu egzistenciju, nisu bili spremni sve to napustiti i otići u neizvjesnost, u jednu daleku zemlju u kojoj bi tek trebali biti učinjeni prvi koraci u izgradnji države. Stoga je u vremenu od listopada

²⁶ *Gideon* je ime jednog biblijskog suca.

1932. do prosinca 1939. ukupno samo 1.076 emigranata iz Jugoslavije bilo evidentirano u Palestini. (U ovaj su broj uračunati i Židovi koji su izbjegli iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke u Jugoslaviju).²⁷

Njemački nacionalsocijalizam i njegov posljedak na Židovsku općinu u Zagrebu

Svjesni da događaji u ostalim europskim zemljama utječu na njihov vlastiti položaj, zagrebački su Židovi budno pratili političke promjene u inozemstvu, pri čemu su osobito zanimanje pokazivali za svoju braću po vjcri. U židovskom se tisku u razdoblju između dva svjetska rata sve češće izvješćuje o antisemitskim istupima u europskim državama. S osobitom je pozornošću praćen uspon nacionalsocijalizma u Njemačkoj. U židovskim se novinama razmjerno rano upozorava na Hitlera, stječe se dojam da je opasnost od nacionalsocijalizma mnogo ranije uočena u Hrvatskoj nego u Njemačkoj. Aktivno propagiranje hitlerovske rasne teorije, koja poziva na progon Židova, privukla je dakako vrlo brzo njihovu pažnju. Točno su predviđjeli da Hitler neće odstupiti od svoje antižidovske politike, već da će u tome otići dalje nego itko prije njega. Židov je objavljivao članke iz nacionalsocijalističkog glasila »Völkischer Beobachter« u kojima je jasno bila izražena mržnja prema Židovima: Židovi su tako na primjer trebali biti povučeni iz svijeta politike, tiska i javnog života uopće. Trebalo im je uskratiti pravo glasa, a navodi se još niz zahtjeva nauštrb Židova. Također se izvješćuje kako su nakon Hitlerovog dolaska na vlast svi ovi zahtjevi postali okrutna stvarnost za njemačke Židove: izgubili su svoja građanska prava, izbačeni iz državnih službi, javno obilježeni obaveznim nošenjem Davidove zvijezde, naređen je bojkot njihovih trgovina, spaljuju se knjige židovskih autora. Fanatična mržnja prema Židovima rasplamsala se u toj mjeri da je već 1933. rezignirano konstatirano:

»Hladan pogrom, to je ono što očekuje njemačke Židove.«²⁸

I u Zagrebu su se konkretno osjećale posljedice antižidovske politike *Trećeg Reicha*. Sve je više Židova pritjecalo u Jugoslaviju bježeći pred progonom iz Njemačke, njezinih zemalja saveznica te sa zaposjednutih područja. Brigu o ovim izbjeglicama vodila je isključivo Židovska općina i dokle god su to sredstva dopuštala, uzorno je obavljala svoju zadaću. No, od travnja 1941, kada je započeto fizičko uništenje Židova na tlu Hrvatske, i sama je bila izložena smrtnoj opasnosti.

U to vrijeme Jugoslavija kao utočište izbjeglica nije imala tako veliku ulogu kao Francuska, Nizozemska, Čehoslovačka, Švicarska, Velika Britanija ili SAD, no u jugoistočnoj Europi je za Židove imala izuzetno povoljan položaj. Naime, sve do 1941. Jugoslavija nije bila uključena u rat. Preko svojih

²⁷ Palestinski ured o svome radu, u: *Židov* 23 (1939.), br. 50, str. 6. O cionizmu u Jugoslaviji v. Z. I. Rotem, *Zionism in Yugoslavia*, u: *Encyclopaedia of Zionism and Israel* 2, str. 1255-1258.

²⁸ S. Löwy, što će biti s njemačkim Židovima. Uz izbore u Njemačkoj, u: *Židov* 17 (1933.), br. 9, str. 1.

luka nudila je mogućnosti daljnjeg odlaska u prekomorske zemlje. Nadalje, u njoj nisu postojala ograničenja za prihvatanje izbjeglica, kao na primjer u Velikoj Britaniji do 1938. Pretpostavlja se da je od 1933. do 1940. u Jugoslaviju pristiglo oko 55.000 izbjeglica, od kojih je oko 50.000 kasnije napustilo zemlju, dok se ostatak još nalazio u Jugoslaviji u trenutku napada Njemačke i njenih saveznica.²⁹

Najveći dio Židova pribjeglih u Jugoslaviju putovao je preko Zagreba. Razlog tomu bila je dobra povezanost željeznicom s ostatkom Europe, a vjerojatno i činjenica da je veliki dio lokalnog stanovništva govorio njemački. Zagreb je, nesumnjivo, od samog početka bio središte židovskih iseljenika u Jugoslaviji.

Palestinski ured za Jugoslaviju, koji je nabavljao dokumente za useljenje u Palestinu³⁰, i HICEM, organizacija za iseljenje, bile su povezane s međunarodnim izbjegličkim organizacijama. Zadaća HICEM-a bila je novčano pomaganje Židova koji su iseljavali u Palestinu i prekomorske zemlje.

No, društveni centar, ujedno i prvo mjesto u Zagrebu na koje su se obraćali emigranti, bio je ipak *Odbor za pomoć izbjeglicama* (osnovan u svibnju 1933) pod vodstvom dr. Makse Pscherhofa, tadašnjeg dopredsjednika Židovske općine. Prvim tajnikom *Odbora* imenovan je Aleksandar Klein, koji je istovremeno obnašao dužnost tajnika Židovske općine³¹. Od samog početka *Odbor* je dobivao potporu židovskih ustanova unutar i izvan Jugoslavije: surađuje s podružnicama HICEM-a iz Pariza i Zagreba kao i s američkim JOINT-om (American Jewish Joint Distribution Committee), koji novčano potpomaže smještaj Židova u Jugoslaviji. Postoje također i uski kontakti s udruženjem »Hilfsverein der Juden in Deutschland« iz Berlina, koje njemačkim Židovima daje informacije o uvjetima života i rada u Jugoslaviji. U mnogim slučajevima zagrebački se *Odbor* obraća berlinskoj organizaciji »Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe« (osnovanoj 1933. s ciljem jedinstvenog rješavanja ekonomskih problema njemačkih Židova), tražeći informacije o mogućem naseljavanju bogatih Židova. *Odbor* je, također, njegovao prijateljske odnose sa *Savezom cionista Jugoslavije*.

Zadaci *Odbora* bili su materijalna pomoć te njegovanje kulturnih i vjerskih običaja među židovskim emigrantima. Ostvarivanju tih zadataka pripomogla je i pogrebno društvo *Hevra Kadiša*, koje je skrbrilo o smještaju i stručnom obrazovanju i usavršavanju izbjeglica i zato izdvajala određena novčana sredstva. Tako je 1937. u Zagrebu registrirano 60 obitelji židovskih iseljenika iz Njemačke, koje su u Zagrebu boravile o vlastitom trošku, i 78 osoba, koje potpomaže *Odbor* svojim sredstvima.

Do 1939. postoji donekle zadovoljavajuća suradnja s državnim vlastima. Izbjeglince bez većih teškoća dobivaju dozvolu boravka, iako samo za određena

²⁹ Monografija o Židovima koji su izbjegli u Jugoslaviju ili preko nje postoji.

³⁰ »Palästina-Amt« sa sjedištem u Berlinu bio je ured Židovske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine) koja je štitala židovske interese, a bila je službeno priznata od opunomoćenih britanskih vlasti u Palestini. Uredu je bilo odobreno izdavati dozvole za useljenje u Palestinu, dakle obavljao je na neki način konzularne poslove.

³¹ Kratak prikaz *Odbora za pomoć izbjeglicama* napisao je R. Lipa, Pomoć Jevreja Jugoslavije jevrejskim izbjeglicama, u: *Bilten* 35 (1987.), br. 1, str. 7-17.

(manja) mjesta u provinciji uz ograničeni radijus kretanja. Naime, jugoslavenske vlasti ovim migrantima nisu dopuštale zadržavanje u većim gradovima. Obitelji s djecom školske dobi ostajale su do daljnega u Zagrebu, gdje su djeca već prema svojim sposobnostima pohađala srednje i više škole. Osim toga, za sve njih bila je organizirana jezična nastava i tečajevi za izučavanje različitih zanata. Povrh svega toga, *Odbor* je novopridošlima nastojao osigurati radna mjesta. Ako izbjegla osoba nije raspolagala vlastitim novčanim sredstvima, *Odbor* bi se pobrinuo za prehranu, smještaj, podmirivanje putnih troškova, a osigurao bi i mali džeparac.

Organizacija je bila financirana priložima Židovske općine i inozemnom pomoći. Pri prvoj akciji sakupljanja novca, u svibnju 1933, sakupljeno je tijekom dva tjedna 572.000, u cijeloj 1933. 1.180.000, a sljedeće godine 2.660.000 dinara.

Kako bi izbjeglima omogućili da sami upravljaju svojom sudbinom i ne budu ovisni o novčanoj pomoći, ustanovljena je u Zagrebu *Središnja jevrejska stanica za produktivnu socijalnu pomoć*, koja je svojim radom pokrivala cijelu zemlju. Pomoć se u prvom redu sastojala u praktičnoj izobrazbi židovske mladeži, kako bi se dovela u ravnotežu ekonomska struktura židovskog naroda.³²

Daljnja konkretna pomoć sastojala se u organiziranju tečajeva za mladež (ne samo za emigrante već i za jugoslavenske Židove), na kojima bi se izučavali različiti zanati. Za mladiće je od 1933. djelovao *Dom za naučnike*, koji je nudio izučavanje različitih zanata, kao npr. staklarskog, stolarskog, vrtlarskog ili krojačkog. Dom je 1936. pohađalo 38 odgajnika iz različitih dijelova zemlje, 1939. bilo ih je 26. Većina ih je bila iz Zagreba, a manji broj iz Beograda i Sarajeva.³³

Slična ustanova za djevojke, »Dom za žensku mladež«, osnovana je 1936. U njoj su bili ponuđeni tečajevi za čuvanje djece, zatim krojački, zubotehnički, frizerski i tečaj za kitničarke. Škola je mogla primiti oko 20 učenica.³⁴

Cjelokupne troškove ovih dviju ustanova snosila je prije svega *Hevra Kadiša*, zatim židovska loža *B'ne Brit*, Židovska općina u Zagrebu i Židovsko državno društvo. Unatoč svim nastojanjima da se židovskim izbjeglicama u Jugoslaviji na svaki mogući način olakša nesigurna egzistencija, ni domaće ni međunarodne organizacije, osim u slučaju pravodobnog odlaska u sigurne zemlje, nisu mogle spriječiti progon i fizičko uništenje.

Pogovor

Ubrzo nakon ulaska njemačke vojske u Zagreb, 10. travnja 1941., i ovdje je otpočeo progon Židova. Lipnja 1941. počinju deportacije hrvatskih Židova u koncentracijske logore. Jedino Židovi iz miješanih brakova, »mješanci« i tzv. »počasni arijevci« bivaju pošteđeni od sigurne smrti. Ovo se odnosilo i na

³² Središnja jevrejska stanica za produktivnu pomoć, u: *Židov* 23 (1936.), br. 50, str. 6.

³³ Osnivanje Doma za naučnike u zagrebu, u: *Židov* 20 (1936.), br. 4, str. 6.

³⁴ Naš dom za žensku mladež u Zagrebu, u: *Židov* 20 (1936.), br. 44, str. 9.

»nemali broj hrvatskih vođa«³⁵, jer su nekolicina ministara, a i sam Pavelić, bili oženjeni Židovkama.

Još istog dana kada je njemačka vojska ušla u Zagreb bili su uhićeni službeni predstavnici Židovske općine. Do kraja lipnja svi članovi sportskog kluba *Makabija* i reda *B'ne Brita* kao i ostali radno sposobni muškarci bili su uhićeni i odvedeni u radne logore. Preostali zagrebački Židovi – a to je bila većina – bili su žrtve masovnih deportacija (od rujna 1941. do veljače 1942.) u logore u Jasenovcu i Auschwitzu.

Zalaganjem Katoličke crkve spašen je veliki broj Židova iz miješanih brakova; oko 110 ostalo ih je u Zagrebu. Upravo zahvaljujući njima Židovska je općina, što je bio jedinstven slučaj u cijeloj Jugoslaviji, unatoč ustaškom upletanju, mogla opstati u jednoj privatnoj kući tijekom cijelog rata. Novčano potpomognuti od Židova koji su emigrirali u Švicarsku, slali su pakete sa živčanim namirnicama u koncentracijske logore. No, nijednoga od svoje braće nisu mogli sačuvati od smrti.

Pretpostavlja se da je oko 8.000 zagrebačkih Židova poginulo za holokausta, oko 1.000 ih se priključilo Titovim partizanima, dok se preostalim 3.000 posrećio bijeg preko Italije u Švicarsku, SAD i Palestinu.³⁶ Rat i holokaust u Jugoslaviji preživjelo je 2.300 zagrebačkih Židova. Mnogi od njih su po završetku rata odselili u Palestinu; Židovska općina u Zagrebu ima danas tek nešto više od 1.300 članova.³⁷

(S njemačkog preveo **Marinko Rižić**)

S U M M A R Y

THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY IN ZAGREB UNTIL 1941

Although one of the youngest institutions on the territory of former Yugoslavia, the Zagreb Jewish Community grew in the period between the wars to become the richest and the strongest Jewish institution in the Kingdom of Yugoslavia. With the exception of G. Schwartz's work, which covers the period prior to the mid – nineteenth century, no history of this community is available. The materials for this article are drawn from the Jewish paper published in Zagreb, »The Jew,« and other publications of the Jewish community.

³⁵ Racl Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust.*, Berlin, 1982., str. 490.

³⁶ Slavko Goldstein, Proslava 180-te godišnjice jevrejske općine Zagreb, u: *Jevrejski pregled* 37 (1986.), br. 5–6, str. 24–26, str. 24.

³⁷ *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 140–141.